

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԱԿԱԼ ՏԵՐՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՏԻԳՐԱՆ Բ

1. ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ԳԱՀԱԿԱԼՈՒՄԸ

Մ. թ. ա. I դարի առաջին տասնամյակները հայ ժողովրդի պատմության մեջ առանձնատույն տեղ են գրավում: Դա այն ժամանակաշրջանն է, որի ընթացքում Հայաստանը բռնեց արտաքին նվաճումների ուղին և ստեղծեց մի աշխարհակալ տերություն, մեկն այն տերություններից, որոնք պարբերաբար առաջանում ու տրոհվում էին Առաջավոր Ասիայում հին-արեելյան և հելլենիստական դարաշրջանում: Հայկական պետության տերիտորիան ընդլայնվեց ի հաշիվ շրջակա մոտ ու հեռու երկրների, և Հայաստանը դարձավ ժամանակի հզորագույն քաղաքական ուժերից մեկը:

Այս է պատճառը, որ պատմագրության հայացքը միշտ էլ գամված է եղել հայ ժողովրդի պատմության այդ դրվագին ու ժամանակի ամենակարկառուն հայ գործչին՝ Տիգրան Բ-ին: Հնում արդեն նա դարձել էր անտիկ (հունա-հռոմեական) պատմագրության սեեռուն ուշադրության առարկա և նրա ժամանակաշրջանի մասին այնտեղ գտնում ենք անհամեմատ շատ տեղեկություններ, քան հայ ժողովրդի պատմության որևէ այլ փուլի վերաբերյալ: Չնայած դրան, Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանի ճշմարտացի լուսաբանությունը դժվարին խնդիր է, և դժվարությունն այդ անգամ գալիս է ոչ թե աղբյուրների սակավությունից, որ սովորական երևույթ է հին պատմության համար, այլ առկա ոչ սակավաթիվ աղբյուրների մեջ պատմական դեպքերը միակողմանի, անբարյացակամ, հաճախ էլ թշնամական դիրքերից արտացոլված լինելու փաստից: Հայաստանի և Հռոմի միջև մղված պայքարի խնդրում անտիկ հեղինակների գերակշռող մասը հանդես է գալիս որպես հռոմեական նվաճողների ջատագով:

Սկզբնաղբյուրների այդ եվրոպականտրոն քաղափարախոսությունը և հռոմեասիրական շահագրգռությունները ժառանգել է նաև Արևմուտքի բուրժուական պատմագրությունը ի դեմս իր մի շարք մեծանուն ներկայացուցիչների՝ Թ. Մոմզենի, Թ. Ռեյնաքի¹ և ուրիշների: Սրանց աշխատություններում Հայաստանի պատմության այս դրվագը մեկուսացվում է հայ ժողովրդի պատմության

¹ Տե՛ս T. Mommsen, История Рима, III, М., 1941, էջ 12 և հաջ., Th. Reinach, Mithradates Eupator, König von Pontos, Lpz., 1895.

ընդհանուր ֆոնից և դիտվում որպես պատահական հաջողությունների մի շարքան, իսկ Տիգրանի գործունեությունը՝ անջատվում նրան համակած հելլենիստական ավանդույթներից և ներկայացվում որպես մի «բարբարոսի» քմահաճ ցանկությունների իրականացում: Նույն այդ միտումները հստակորեն դրսևորվում են նաև արդի բուրժուական պատմագրության մեջ² և հատկապես ուժեղ են թուրքական ժամանակակից պատմագրության էջերում³:

Սրանց կողքին, սակայն, հանդիպում ենք և ֆրանսիացի խոշոր պատմաբան Ռենե Գրուսեի՝ պատմական գործչի գերազույն գնահատական հանդիսացող հետևյալ խոսքերին, «...Տիգրանը, թերագնահատված այդ մեծ տիրակալը... անշուշտ, շատ ավելի է արժանի պատմության հիացմունքին, քան նրա ժամանակակից Միհրդատ Եվպատորը, եթե ցանկանանք նկատել, որ Միհրդատը փայլուն կերպով «ինքնասպանության հասցրեց իր երկիրը», մինչդեռ Տիգրանը ապահովեց իր ժողովրդի հավերժական հարատևումը»⁴:

Տիգրան Բ-ի դրամներից

Սովետահայ պատմագրության անդրանիկ և առայժմ միակ փորձը՝ լուսաբանելու Տիգրան Բ-ի ժամանակաշրջանը, կատարել է Հ. Մանանդյանը: Նորից ու հիմնովին ուսումնասիրելով սկզբնաղբյուրները և հատուկ ուշադրություն դարձնելով դրանցից փոքրասիական ծագում ու համեմատաբար չեզոք դիրքավորում ունեցողների վրա, նա տվել է ժամանակի նոր ու ճշմարտացի լուսաբանությունը⁵: Գրքի մեջ մասնավորապես, ցույց է տրված, որ Հայաստանի զարգացումն ու զորեղացումը, հատկապես նաև հելլենիստական ավանդույթների և ազդեցության ներթափանցումն ու հելլենիստական տիպի քաղաքների առաջացումը սկսվել է Տիգրանից առաջ, և նրա օրոք տեղի է ունենում այդ պրոցեսների հետագա զարգացումը: Ցույց է տրված, որ Տիգրանի պայքարը ընդդեմ Հռոմի ոչ թե ռեակցիա էր Հռոմի քաղաքակրթական ազդեցության դեմ, այլ, ընդհակառակն, հելլենիստական աշխարհի նվաճումների պաշտպանություն: Հակառակ այն պատմաբանների, որոնք Տիգրան Բ-ին համարում էին սոսկ

² Տե՛ս, օրինակ, A. Heuss, Römische Geschichte, Braunschweig, 1960, էջ 260:

³ Տե՛ս Մ. Զալալյան, Պատմության նենգափոխման մի արտառոց օրինակ, ՊԲՀ, 1986, № 1, էջ 274:

⁴ Rene' Grousset, Préface, „N. Adontz, Histoire d'Arménie, Paris, 1946" գրքում, էջ VII.

⁵ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, Տիգրան Երկրորդը և Հռոմը, Երևան, 1940:

Միհրդատ Եվպատորի դաշնակից, Մանանդյանը ցույց տվեց նրա արտաքին քաղաքականության ինքնուրույն, հայկական պետության շահերով պայմանավորված բնույթը: Վերջապես, նոր լուսաբանություն ստացավ հայ-հռոմեական պատերազմների ողջ ընթացքը:

Նմանօրինակ մի փորձ է կատարել նաև ամերիկահայ պատմաբան Հրանդ Արմենը⁶:

Տիգրան Բ-ի գահակալությունը: Մ. թ. ա. 95 թվականին հայոց գահը թափուր էր: Վախճանվել էր Տիգրան Ա թագավորը՝ Արտաշես Ա-ի կրտսեր որդին:

Միհրդատ Պոնտացու (111—63) դրամը

Թագաժառանգ Տիգրանը՝ Տիգրան Ա թագավորի որդին ու Արտաշես Ա-ի թոռը, որպես պատանդ պարթևների արքունիքում էր գտնվում վերջին հայ-պարթևական պատերազմի ժամանակից⁷: Տիգրանը ծնվել է մ. թ. ա. մոտավորապես 140 թվականին և 95 թվականին պետք է արդեն 45 տարեկան հասուն մարդ լիներ⁸: Նրա կյանքի շուրջ մի տասնամյակ անցել էր պարթևների արքունիքում և սրանք Տիգրանին պետք է իրենց մտերիմն ու, հետևաբար, հայկական գահի ցանկալի թեկնածու համարեին: Այս է հավանական պատճառը, որ Միհրդատ Բ-ը արձակեց նրան ու նաև օժանդակեց նրա գահակալմանը, պահանջելով և ստանալով միայն որպես փրկագին «Յոթնասուն հովիտներ» կոչված տեղանքը, որը գտնվում էր Հայաստանի հարավ-արևելյան մասում՝ մարական սահ-

⁶ Տե՛ս Հրանդ Ք. Արմեն, Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957:

⁷ Տե՛ս Strabo, XI, 14, 15; Just., XLII, 2:

⁸ Տե՛ս Luc., Macr., 15: Ըստ Լուկիանոսի Տիգրանը 85 տարի է ապրել, իսկ քանի որ նա մահացել է մ. թ. ա. 55 թվականի մոտերքը, ապա ծննդյան թվականն է մ. թ. ա. 140-ը:

մանի մոտ⁹։ Ապսիանոսի ասելով, Տիգրանը թագադրվեց այն տեղում, որտեղ նա հետագայում հիմնեց Տիգրանակերտ քաղաքը¹⁰։

Տիգրան Բ-ի գահակալության սկզբում Հայաստանի քաղաքական սահմանները, համեմատած Արտաշես Ա-ի ժամանակաշրջանի հետ, ըստ երևույթին, էական փոփոխություն չէին կրել, վերջին 50—60 տարիներն էլ համեմատաբար հանգիստ էին անցել։ Սակայն այդ արտաքին անշարժության տակ թաքնված էին երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքի զարգացման բազմաթիվ տեղաշարժեր, որոնք ստրկատիրական Հայաստանի համար շուտով պետք է հարավորություն ստեղծեին դուրս գալու միջազգային լայն ասպարեզ և վերելու ներգործուն արտաքին քաղաքականություն։ Դրանք էին դեռևս IV—III

Տիգրան Բ-ի դրամներից

դարերում ծայր առած և II դարում մեծ թափ ստացած հողի մասնավոր սեփականության աճը, սրած հետ կապված մասնատիրական տնտեսությունների բազմացումը, դասակարգային շերտավորման խորացումը, արքայական իշխանության անմիջական նեցուկը կազմող ռազմա-ստրկատիրական ավագանու հզորացումը, քաղաքային կյանքի վերելքը, տեղական և տարանցիկ առևտրի աշխուժացումը և ընդհանրապես երկրի ստրկատիրական տնտեսության զարգացման պրոցեսները։ Ինչպես տնտեսական վերելք ապրող ամեն մի ստրկատիրական երկրի, այնպես էլ Հայաստանի իշխող դասակարգը ձգտում էր արտաքին ծավալման, նորանոր հողերի ու մարդկային զանգվածների նվաճման։

Արտաքին հանգամանքները ևս բարենպաստ էին այդ ձգտումների իրականացման համար։ Հարավից՝ Սելևկյաններից եկող հիմնական ու դարավերջ վտանգը չեզոքացված էր՝ պարթևներից կրած պարտությունների, ապա նաև

⁹ Տե՛ս Just., XXXVIII, 3; Strabo, XI, 14, 15. «Յաթանասուն հովիտների» տեղագրման մասին տե՛ս J. Markwart, Südarmenten und die Tigrisquellen nach den gr.echitschen und arabischen Geographen, Wien, 1930, էջ 119։

¹⁰ Տե՛ս App., Mithr., 67։

իրենց իսկ ներդինաստիական պայքարի և կռիվների պատճառով: Հյուսիսում գոյություն չունեն այնպիսի ուժ, որ կարողանար արգելք հանդիսանալ Հայաստանի ծավալմանը: Ամենավտանգավոր ուժը, որի հետ հաշվի պետք է նստեր Հայաստանը, պարթևներն էին՝ իրենց աշխարհակալական ձգտումներով, սակայն այդ ձգտումների մեջ այժմ, Միհրդատ Բ-ի կառավարման վերջին շրջանում, որոշ տեղատվություն էր նկատվում: Անշուշտ Տիգրանը սերտ կապեր պիտի ունեցած լիներ այդ թագավորի հետ, որոնք ծայր էին առել պարթևական արքունիքում: Այդ մասին է վկայում, միանգամայն որոշակիորեն, այն հանգամանքը, որ Տիգրանի դուստր Ավտոման ամուսնացած էր Միհրդատ Բ-ի հետ¹¹: Հնարավոր է, որ այդ ամուսնությունը տեղի է ունեցել Տիգրանի գահակալման ժամանակ և հենց այդ կապակցությամբ՝ երկու պետությունների հարաբերությունները կայուն դարձնելու նպատակով: Ինչևիցե, Տիգրանը պարթևների նկատմամբ սկզբնապես զգուշավոր քաղաքականություն էր վարում և ամբողջ 7—8 տարի, մինչև Միհրդատ Բ-ի մահը, ոչ մի քայլ չարեց նրանց դեմ:

Ինչ վերաբերում է Հայաստանի արևմտյան սահմաններին, ապա առայժմ, դուրսակգրին, Հռոմը հեռու էր Հայաստանի սահմաններից, և նրա կողմից սպառնացող վտանգը որոշակիորեն չէր գծագրվում:

Այդ շրջանում, թերևս, պետք է որ ավանդաբար շարունակվեր այն բարենպաստ մթնոլորտը, որ ստեղծվել էր մեկ դար առաջ Սելևկյաններից, Հռոմի այդ թշնամիներից, Հայաստանի անշատվելու ու նրանց դեմ պայքարելու կապակցությամբ: Բուռն աճ էր ապրում Պոնտոսի թագավորությունը, որը հաջողությամբ իրականացնում էր ամբողջ Փոքր Ասիային, ինչպես նաև սևծովյան առափնյա մյուս երկրներին, հատկապես Բոսպորի թագավորությանը տիրանալու իր ձգտումները: Սակայն ապագան ցույց տվեց, որ Հայաստանի և Պոնտոսի շահերը չպետք է բախվեին, որ նրանք պետք է հանդես գային որպես դաշնակիցներ և ոչ մրցակիցներ, պետք է միավորեին իրենց ջանքերը ժամանակի հզորագույն ուժին՝ Հռոմեական ագրեսիային դիմագրավելու համար:

2. ՏԻԳՐԱՆ Բ-Ի ՆՎԱՃՈՒՄՆԵՐԸ

Արտաքին նվաճումների սկիզբը: Հայ-պոնտական դաշինքը: Հետագա իրադարձությունները թույլ են տալիս ենթադրելու, որ Տիգրանը դեռևս իշխանություն գլուխ անցնելուց առաջ, պատանդ եղած ժամանակ, հղացել էր Հայաստանի ներքին ու արտաքին քաղաքականության ծավալուն մի ծրագիր, որն այժմ սկսեց իրագործել¹²:

Նա սկսեց հենց այն կետից, որտեղ կանգ էր առել իր պապը՝ Արտաշես Ա-ը, և որտեղ նա սայթաքել էր. դա Մոփքի միացման խնդիրն էր, որով կիրականանար Մեծ Հայքի տերիտորիայի ամբողջացումը: Մոփքում իշխում էր Արտանեսը՝ Զարեհի շառավիղը: Արդեն 94 թվականին հայկական զորքը ներխու-

¹¹ Տե՛ս E. H. Minns, *Parchments of the Parthian Period from Avroman in Kurdistan*, „The Journal of Hellenic Studies“, vol. XXXV, part I 1915, էջ 40—42:

¹² Տե՛ս Հրաճյ Արմեն, Մեծն Տիգրան, Գահիրե, 1957, էջ 84 և հաջ.: